

“Geleende pluimen”

Grieks en Latijn in vertaling door de eeuwen heen

BERENICE VERHELST

Wie zich met Grieks of Latijn bezighoudt, houdt zich meestal quasi automatisch ook bezig met vertalen en vertalingen. De vertaald*daad* wordt zowel in de klas als soms ook bij persoonlijke lectuur als middel ingezet om Latijnse en Griekse teksten al vertalend te lezen en in de klas dan ook om tekstbegrip te testen. De vertaling ziet men vooral als middel om langere Latijnse en Griekse teksten snel te kunnen lezen in de eigen taal, of om iets van al dat moois te kunnen delen met wie de talen niet beheerst. We kunnen wel stellen dat zonder het medium van de vertaling als doorgeefluik of toegangspoort de invloed van de Griekse en Latijnse literatuur op de Westerse kunst en cultuur nooit zo ingrijpend geweest was.

Van het begin van de boekdrukkunst tot zeker de tweede wereldoorlog waren Latijn en Grieks de meest vertaalde talen op de internationale boekenmarkt (Milo 1984; Sapiro 2016: 89). Een recentere stand van zaken op de Index Translationum, de internationale vertaaldatabank van UNESCO¹, toont mooi hoe ze nadien van hun troon werden gestoten, eerst door canonauteurs in de moderne talen (Tolstoy, Dickens, Balzac, Shakespeare, ...) en recenter door besteller-auteurs als Agatha Christie en Stephen King. Slecht doen ze het nog steeds zeker niet. Latijn is volgens de statistieken de tiende meest vertaalde taal, Grieks de twaalfde – Nederlands staat op elf, Engels met grote voorsprong op één. En toch is ook de vraag of de Griekse en Latijnse literatuur überhaupt vertaalbaar is niet weg te denken uit hun vertaalgeschiedenis.

“Is de Griekse literatuur vertaalbaar?” is de titel van een opmerkelijke bundel essays samengesteld door Willem Jacob Verdenius uit 1958 en voor de auteurs in deze bundel was het antwoord volmondig “neen”. Belangrijke kanttekening daarbij is dat voor deze groep van professoren in de klassieke talen het lezen van de klassieken “in de originele taal” een vanzelfsprekendheid was – waarom dus überhaupt vertalingen raadplegen? De aanzet tot de

¹ http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=7810&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

publicatie was ook niet in de eerste plaats of alleen een algemene onvrede met de kwaliteit van de vertalingen op de boekenmarkt op dat moment.

Het is altijd nog oneindig veel beter, dat de klassieke schrijvers in vertaling worden gelezen dan dat zij in het geheel niet worden gelezen. (Verdenius 1958: 5)

Het gaat om “onvermijdelijke gebreken” (De Vries 1958: 41). Ze reageerden echter tegen een hervorming in het Nederlandse secundair onderwijs waarbij het aantal uren Latijn en Grieks toen werd verlaagd en beleidsmakers daarbij opperden dat langere stukken tekst op school ook in vertaling gelezen konden worden.

Het belangrijkste argument dat zij aanhalen tegen vertaalbaarheid – en met hen alle vertaalsceptici van in de oudheid zelf tot vandaag de dag – is de factor van het “verlies”, de onmogelijkheid om alle aspecten van de originele tekst (stijl, inhoud, woordkeuze, humor, klankeffecten, ritme – noem maar op) tegelijkertijd en ongewijzigd te behouden. Dat verlies is volgens hen bijzonder groot, zoals een surrogaat in poedervorm zich niet met versgemalen koffie laat vergelijken (De Vries 1958: 41).

Te weinigen, zelfs te weinig classici, zijn voldoende doordrongen van het feit, dat de zogenaamde goede vertaling niet bestaat. (Verdenius 1958: 5)

Homeros en Plato – nochtans het vaakst vertaald – worden in deze bundel aangehaald als onvertaalbare auteurs bij uitstek. Het Grieks wordt als casus genomen omdat het op dat moment – en nog steeds – in het onderwijsveld het meest bedreigd werd, maar dezelfde bedenkingen gelden natuurlijk voor alle vormen van literatuur en alle talen.

Vladimir Nabokov, zelf vertaler Russisch-Engels, vatte hetzelfde idee scherp in een poëtische verzuchting:²

What is translation? On a platter
A poet’s pale and glaring head
A parrot’s screech, a monkey’s chatter
And profanation of the dead.
(Nabokov 1955, *On translating Eugene Onegin*)

² Citaat ook bij Van den Broeck 1999: 15 en Steiner 1998: 240.

Volgens een dergelijke zienswijze is vertalen niet enkel verlies of verraad (cf. de Italiaanse uitdrukking ‘traduttore, traditore’) maar zelfs een vorm van heiligschennis of grafschennis. Verderop in hetzelfde gedicht noemt Nabokov zijn vertaling ook nog “a thorn but cousin to your rose” en iets plastischer nog “dove-droppings on your monument”. Een dergelijke grote eerbied voor het monumentale meesterwerk waar geen vertaling aan kan tippen is een vaak terugkerend gegeven doorheen de literaire vertaalgeschiedenis, en misschien bij uitstek nog die van het Grieks en het Latijn. Het is een houding die ik als lesgever van de cursus Vertaaltheorie- en praktijk: de Klassieken (Universiteit Gent) ook bij mijn studenten zie terugkeren. De zin van het vertalen, ondanks het verlies, komt dan weer sterk naar boven als we het in de cursus hebben over de rol van de vertaling als brug of opstap naar de bewonderde antieke auteurs en het besef dat verschillende (types) vertalingen verschillende doelgroepen aanspreken en bereiken.³

In deze bijdrage poog ik een genuanceerd beeld te geven van deze geschiedenis, zowel van het vertalen zelf als het denken over vertalen.⁴ Gezien de omvang van het onderwerp – een geschiedenis van wel meer dan twee millennia – blijft dat helaas schetsmatig en hier en daar met grote tijdsprongen, waarbij enkel de meest opvallende vertalingen en meest markante uitspraken er worden uitgelicht. De focus ligt (vanaf de Middeleeuwen) op de situatie in Vlaanderen en Nederland, met regelmatig ook een blik op de internationale context.⁵

Oudheid

De Romeinse cultuur wordt ook wel een vertaalcultuur genoemd (McElduff 2013: 1).⁶

From no one language into another has the stream of translation
flowed so long and uninterruptedly as from Greek into Latin.
(Lockwood 1918: 115)

³ Deze bijdrage ligt in het verlengde van mijn lessen voor deze cursus, met dank aan mijn voorgangers Kristoffel Demoen en Katja De Herdt en mijn medelesgevers de voorbije jaren Wim Verbaal, Tim Noens en Stijn Praet. Zie ook Praet en Verhelst 2020.

⁴ Ik baseer mij hierbij in belangrijke mate op eerder gepubliceerde overzichtswerken, met name Van den Broeck 1999 en Munday 2013 en voor specifiek Nederlandse vertalingen uit het Grieks Demoen 2007, aangevuld met eigen lectuur. Vertalingen zijn van eigen hand tenzij anders vermeld.

⁵ Voor een overzicht van de klassieke traditie in de Lage Landen, zie Veenman 2009.

⁶ Zie Feeney 2016 voor verdere analyse van de Griekse herkomst van de eerste Latijnse literatuur.

De Latijnse literatuur start met een vertaling uit het Grieks, Livius Andronicus’ fragmentair bewaarde *Odissia* in Saturnijnse verzen (ca. 240 v.C.). Het eerste vers *Virum mihi, Camena, insece versutum* volgt sterk de woordvolgorde van het openingsvers van de *Odyssee*, maar met een Romeinse godin om de Homerische muze te vervangen. Een relatief grote vertaalfrijheid om de Griekse originelen naar de hand van de Romeinse context te zetten lijkt een constante in de Romeinse oudheid. Denk maar aan Plautus en Terentius als vertalers van Menander, Catullus als Sapphvertaler, Germanicus’ versie van Aretus’ *Phaenomena*, ... (zie McElduff 2013).

Grieks is dan weer een taal waaruit vooral veelvuldig vertaald werd, en vertalingen uit het Latijn naar het Grieks bleven doorheen de Oudheid eerder zeldzaam. Wel dient hier één van de beroemdste vertaallegendes vermeld te worden, die van de Septuagint. In opdracht van de toenmalige Griekse heerser over Egypte, Ptolemaeus II, zouden omstreeks 250 v.C. 70 (Grieks *septuaginta*) of 72 geleerde joden een vertaling gemaakt hebben van de Joodse Thorah, en dit gedurende 72 dagen. Een (fictieve) brief van een zekere Aristeas, einde 2^e eeuw v.C. is de oudste bron van de legende (Gruen 2016).

De ontstaansgeschiedenis is dan wel legendarisch, de vertaling had (en heeft) grote autoriteit en kan gelden als eerste vertaling van het meest vertaalde boek ter wereld, de (Christelijke) Bijbel. Zowel de vertaalproblematiek van de Bijbel als heilig boek waarbij elk woord een belangrijke ideologische, symbolische, zelfs numerieke waarde heeft, als de vertaalproblematiek van de epische poëzie van Homerus als de onevenaarbare “prins der dichters” vormen een belangrijke rode draad doorheen wat volgt.

Ook wat de reflectie over het vertalen betreft, is het mogelijk dit overzicht in de oudheid zelf te starten. Een van de bekendste citaten over vertalen komt uit Cicero’s *De optimo genere oratorum* (46 v.C.), bedoeld als inleiding bij een vertaling uit het Grieks van Aeschines en Demosthenes, maar de vertaling zelf werd nooit gepubliceerd, misschien ook nooit afgewerkt (McElduff 2013: 110). We kunnen zijn beweringen dus niet toetsen aan een eindproduct, maar wel binnen zijn totale oeuvre als vertaler en theoreticus.

nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi.

En ik heb hen niet als vertaler (“ut interpres”) maar veeleer als retor omgezet, d.w.z. met behoud van hun ideeën en hun manier om daar vorm aan te geven, maar dan met woorden die bij ons taal-

gebruik aansluiten. Daarom heb ik het niet nodig gevonden hen woord-voor-woord (“non verbum pro verbo”) weer te geven, maar heb ik de stijl en de uitdrukingskracht van hun taal recht gedaan. (Cicero, *De optime genere oratorum*, 14)

Hij laat deze uitspraak nog volgen door een mooie metafoor, “hij betaalt liever met gelijk gewicht, dan muntjes te zitten tellen”. Zijn doel is dan ook niet om een zo getrouw mogelijke weergave van de woorden van zijn Griekse voorgangers te geven, maar om hun stijl – of liever een *eigen* interpretatie daarvan – als navolgbaar voorbeeld neer te zetten voor Romeinse redenaars in opleiding. Dat de Griekse redenaars zo wel erg Romeins moeten geklonken hebben, is voor Cicero geen kwestie van verlies, maar een bewuste keuze in functie van het doel van de vertaling.

Een al even bekend citaat dat eveneens vaak wordt geciteerd om de getrouwe woord-voor-woord vertaling de deur te wijzen, is Horatius’ *Ars Poetica*, 134-135 (ca. 10 v.C.): “Ook zal je er niet op letten dat je woord voor woord alles weergeeft als een trouwe vertaler” (“Nec verbo verbum curabis reddere fidus | interpres”). Het is echter belangrijk dit citaat in zijn context te lezen. Horatius richt zijn advies niet zozeer tot wie men vandaag meestal onder *vertalers* zouden rekenen. Hij geeft advies om met traditionele verhaalstof een originele *eigen* literaire creatie te maken. “Het is moeilijk om gemeen goed op een persoonlijke manier weer te geven” (*Ars Poetica* 128: “Difficile est proprie communia dicere”). Hij komt hiermee sterk in de buurt van de modernistische visie op vertalen als “re-creatie” van Ezra Pound en navolgers (zie onder).

In haar recent overzichtswerk van de Romeinse vertaalpraktijk besluit Siobhán McElduff dat *litteraire* vertalers in deze periode nagenoeg geen belang hechtten aan het getrouw weergeven van de brontekst. Niet uit een gebrek aan respect, maar omdat een literaire vertaling een elitair literair product was en het belangrijk werd geacht daar de eigen stempel op te drukken en zich zo de Griekse cultuur van de brontekst toe te eigenen zonder zich erdoor te laten domineren.

Late Oudheid

Vooraleer over te gaan naar een auteur die in deze context ‘incontournable’ is, laat ik ook graag nog een stem horen die minder voor de hand ligt: Ausonius van Bordeaux (4de eeuw n.C.). Zoals Cicero een redenaar is die er een punt van maakt *als redenaar* te vertalen, is Ausonius een dichter die als dichter vertaalt.

Epitaphia subnecterem [scilicet titulos sepulcrales] heroum, qui bello Troico interfuerunt. quae antiqua cum apud philologum quendam repperissem, Latino sermone converti, non ut inservirem ordinis persequendi [studio], set ut cohercerem libere nec aberrarem.

Ik voeg nog wat antieke grafschriften toe van helden die in Troje vochten, en die ik bij de een of andere boekengeleerde aantrof. Ik heb ze naar het Latijn vertaald, en heb daarbij het origineel niet slaafs gevolgd (“inservirem”), maar heb een vrije teugel aangehouden zodat ik geen fouten zou maken. (Ausonius, *Epitaphia Heroum*, voorwoord)

De bekende Vlaamse dichter en vertaler Paul Claes verwoordde hetzelfde sentiment recent in zijn *Gouden vertaalregels*, als standaardantwoord op de hem vaak gestelde vraag van studenten die al te letterlijk willen vertalen “moeten we dan vrij vertalen?” ‘je moet niet vrij vertalen, maar juist’” (2018: 8), en dus net de teugel lossen, om minder in de mist te gaan.

De vrijheden die Ausonius neemt “om geen fouten te maken” (“nec aberrarem”) gaan echter een pak verder dan wat Claes adviseert in zijn vertaalregels. Een vergelijking met de Griekse grafschriften van de *Peplos* (Ps.-Aristoteles) waar Ausonius zich wellicht op baseerde, blijkt dat hij varieert naar hartenlust en in sommige gevallen zelfs meerdere originelen tot één nieuw epigram combineert. Hij speelt met mythologische referenties en put uit de Latijnse literaire traditie waardoor zijn versies niet alleen langer maar ook complexer zijn. Soms bewaart hij enkel het personage en schrijft hij een heel nieuw grafschrift. In andere gevallen is er zelfs helemaal geen parallel te vinden in het Griekse corpus (Di Giovine 2000).

In grofweg dezelfde periode dat Ausonius de poëtische en vormelijke kwaliteiten van de vertaling speels boven de inhoud van het Griekse origineel plaatste, plaatsten kerkgeleerden als Augustinus en Hieronymus inhoud boven vorm om een heilige tekst als de Bijbel *toch* vertaalbaar te maken. Augustinus is naast een invloedrijke christelijke denker ook een belangrijke schakel in de geschiedenis van de taal filosofie en meer bepaald de semiotiek. In *De doctrina christiana* 2.3 maakt hij een duidelijk onderscheid tussen woord en betekenis. Het woord is slechts een arbitrair teken, afgesproken tussen mensen, om naar een bepaald concept te verwijzen. Dit gegeven maakt mentaal in theorie ook steeds vertaalbaar. Door vervolgens te specificeren dat ook de Bijbel is neergeschreven *in* taal en *door* mensen, neemt dat de denkbare barrières weg om ook die te vertalen.

ut etiam Scriptura divina [...] ab una lingua profecta, qua opportune potuit per orbem terrarum disseminari, per varias interpretum linguas longe lateque diffusa

Zelfs de heilige schrift is in een taal voortgebracht, wat de mogelijkheid biedt haar over de aarde te verspreiden in de verschillende talen van tolken. (*De doctrina christiana* 2.5)

De leer van Augustinus biedt zo de taalfilosofische grondslag voor het vertalen van de Bijbel, waar zijn tijdgenoot Hieronymus, vandaag de patroonheilige van de vertalers, zich op toe had gelegd. De *Vulgata*, de canonieke Latijnse Bijbeltekst van de Katholieke kerk is nog steeds de zijne. In zijn brieven reflecteert hij ook uitgebreid over de vertaaldad en -moeilijkheden. Zijn basishouding tegenover taal en vertalen heeft hij met Augustinus gemeen, een optimistische houding over de vertaalbaarheid van taal, op voorwaarde dat dat niet woord voor woord gebeurt, maar naar de betekenis. Zijn bekende uitspraak “Non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu” (Ep. 57.5, *De optimo genere interpretandi*: “Niet woord voor woord vertalen, maar betekenis voor betekenis”) verbindt hij zelf met de gelijkaardige boodschap van Cicero en Horatius. In dezelfde brief aan Pammachius, horen we echter voor het eerst ook een vertaler spreken die zich uit ervaring vragen stelt bij het idee dat je in een andere taal effectief helemaal hetzelfde zou kunnen zeggen.

Et arduum, ut quae in alia lingua bene dicta sunt, eundem decorem in translatione conservent. [...] et dum quaero implere sententiam, longo ambitu vix brevis viae spatia consumo.

Datgene wat in een andere taal goed gezegd is, behoudt in een vertaling ternauwernood dezelfde sierlijkheid [...] en als ik het betekende volledig wil weergeven, kom ik er slechts langs een lange omweg toe. (Ep. 57.5, *De optimo genere interpretandi*)

Hiëronymus stelt zich daarmee tegelijk een stuk voorzichtiger op als vertaler dan Cicero die Demosthenes volledig ten dienste stelde aan het Romeinse retorenonderwijs en Ausonius die vooral uitpakt met zijn eigen stilistisch vernuft. Hij eigent zich zijn brontekst niet toe, maar probeert juist *net* hetzelfde uit te drukken, met minimale omwegen, maar wel in idiomatisch Latijn. Het zijn doelstellingen waar menig vertaler zich vandaag ook achter zou scharen, maar zoals zal blijken uit wat volgt horen “omwegen” in de meeste periodes net wel tot de heersende vertaalpoëtica.

Middeleeuwen

Vertalingen droegen in de Middeleeuwen in belangrijke mate bij aan de ontwikkeling van de Europese volkstalen en -literaturen. Afhankelijk van context, genre en inhoud varieerden vertaalstrategieën van interlineaire glossen in Latijnse en Arabische manuscripten tot verregaande culturele adaptaties (zie o.a. Copeland 1994; Voaden, Tixier, Roura, Sanchez & Ryting 2003). Ik zal hier enkel een paar voorbeelden van die laatste – meest interessante – categorie aanhalen. Bij het genre van de middeleeuwse (ridder)roman is het bijvoorbeeld onmogelijk een onderscheid te maken tussen vertalingen en nieuwe literaire creaties. Vanaf het ontstaan van het genre in de 11de-12de eeuw, circuleren teksten snel over taalgrenzen heen, zeker uit het Frans naar het Nederlands en Engels, meestal als vrije parafrasen met uitgebreide herschikkingen, weglatingen en toevoegingen in functie van doeltaal, doelcultuur en doelpubliek. De vertaler geldt als nieuwe auteur. Zo ook voor vertalingen van en naar het Latijn. Het is interessant om de beide in wat volgt kort naast elkaar te zetten.

Aan de ene kant van het spectrum staat de *Eneide* (1174-1183) van Hendrik van Veldeken, die als oudst bewaarde hoofse roman in een Germaanse taal geldt als startschot van de Nederlandse en Duitse literatuur, maar – via de Franse *Roman D’Eneas* – ook als eerste *Aeneis*-vertaling in het Nederlands en/of Duits (Schieb & Frings 1964: IX). De relatie tot Vergilius is geëxpliciteerd als bronvermelding in de openingspassage (165: “dat seget uns Vergilius”) met de beschrijving van de storm uit *Aeneis* 1. Niet alleen de taal stijl en globale verhaalopbouw zijn ‘ver-middeleeuw-st’ – met toevoeging van een nieuw einde, de uitgewerkte romance tussen Aeneas en Lavinia. De personages gedragen zich zelfs volledig volgens de conventies van het middeleeuwse genre. En ook de stijl van de afbeeldingen in het mooi geïllustreerde Berlijnse handschrift (Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, ms. germ. fol. 282) spreekt boekdelen: De Trojaanse helden zijn ridders geworden (zie Dittrich 1966; Poirion 1976; Cormier 1989).

Tegenover de eerste Nederlandse *Aeneis*, plaats ik wellicht de eerste literaire vertaling vanuit het Nederlands naar het Latijn – of toch zeker eerste van een dergelijk niveau en omvang. De Reynardus Vulpes, is een vertaling van ‘onze’ eigen Van den Vos Reynaerde, die net als het Nederlandse origineel uit de 13de eeuw zou stammen.

Het was in eenen tsinxen daghe

Dat beede bos ende haghe

Met groenen loveren waren bevaen. (Van den Vos Reynaerde 1-3)

Het was op een pinksterdag dat zowel bos als struikgewas met groene lover was bedekt. (vertaling: Van Oostrom 2016: 492)

Iam Pentecostes aderat lux. Florida Tempe
Derident, tellus gramine, fronde nemus,
Pratum flore nitens ridet spiratque rosarum
Suavis odor, redolent lilia mixta rosis. (Reynardus Vulpes, 1-5)

Reeds was de pinksterdag daar. Het dal, met bloemen overdekt, lacht opgewekt, de bodem straalt weelderig door het gewas, het woud door loof, de weide door bloemen, zoete geur van rozen vervult de lucht en lelies geuren tussen de rozen. (vertaling: Van Oostrom 2016: 492)

De keuze voor het elegisch distichon als Latijnse tegenhanger van de losse jambische viervoeters van Van den Vos Reynaerde is een eerste aanwijzing dat het ook hier om een vertaling gaat die het vertaalde omzet naar een andere cultuur, dit maal die van de Latijnse literatuur, en om dat te bereiken grote vrijheden neemt.

Het volkstalige verhaal is met een spervuur aan retorisch vuurwerk naar de hooggestemde stijl van het antieke epos opgevoerd. [...] Soms lijkt het of de dichter van *Reynardus vulpes* doelbewust zo veel mogelijk stijlbloemen heeft aangebracht om van zijn tekst een veldboeket te maken voor schoolgebruik in het Latijnse trivium. In *Reynardus vulpes* wemelt het bovendien van referenties aan Ovidius en Vergilius (Van Oostrom 2016: 492).

Renaissance

Tot nog toe heeft dit historisch overzicht vooral vertaaloptimisme kunnen illustreren, mits slaafs “woord-voor-woord” vertalen werd afgezworen en met een paar bezorgde kanttekeningen van Hiëronymus. De ambitieuze literaire vertalingen uit de voorgaande periodes steken het origineel naar de kroon. Dante luidt het einde van de Middeleeuwen en het begin van de Renaissance in met een duidelijk vertaalpessimisme, dat direct verband lijkt te houden met de grote bewondering voor de klassieken die in deze periode sterk aanwezig is.

Iedereen dient voor ogen te houden dat men geen enkele zaak waarvan de harmonische eenheid op de band der muziek berust

van de ene in de andere taal kan overbrengen zonder dat men haar bekoorlijkheid en harmonie verbreekt. Hierdoor komt het dat men Homerus niet uit het Grieks in het Latijn heeft vertaald. (Dante 1308, *Convivio* 1.7.15, vertaling: van Dooren 1987)

Voor dit verhaal is de vraag in welke vorm of via welke bronnen Dante Homeros kende niet zo cruciaal. De *Ilias Latina*, een sterk samengevatte versie uit de Late Oudheid circuleerde in de Middeleeuwen als vertaling, maar ofwel kende hij deze niet, ofwel beschouwde hij het als een samenvatting en dus niet als vertaling (Gianferrari 2017; Dué, Lupack & Lamberton 2020). Stemmen die de vertaalbaarheid van grote literatuur in vraag stellen, duiken in de eeuwen die volgen steeds regelmatig op. Uitgebreide reflecties over vertalen verschijnen vanaf de 16de eeuw ook als zelfstandige publicaties. Het eerste dergelijke vertaaltraktaat is dat van Etienne Dolet met *La manière de bien traduire* (1547). Door tekeer te gaan tegen de slaafse vertaler, schrijft hij zich duidelijk in de traditie van Cicero en Hiëronymus in.

Ik wil hier niet voorbijgaan aan de dwaasheid van sommige vertalers die in plaats van voor vrijheid te kiezen zich slaafs onderwerpen. Dat wil zeggen, ze zijn zo dwaas dat ze proberen regel voor regel of vers voor vers weer te geven, hetgeen een misvatting is waardoor ze dikwijls de bedoeling van de schrijver die ze vertalen vervalsen en de schoonheid en de volmaaktheid van de ene noch van de andere taal tot uitdrukking brengen. (Dolet 1547: 17; vertaling: De Haan bij Van den Broeck 1999: 29)

De eerste voorwaarde om goed te kunnen vertalen, stelt Dolet nog, is een perfect begrip van de tekst en de behandelde materie, want begrip zorgt ervoor dat de vertaler de betekenis van de tekst niet verduistert (Dolet 1547: 15).

Als we naast de theorie de literaire vertaalpraktijk in onze streken in deze periode leggen, zien we dat die in de meeste gevallen verre van slaafs is en vooral opnieuw nauw aansluit bij de eigentijdse literaire cultuur. In de 16de eeuw is dat voor het Nederlands de rederijkerscultuur, met een herkenbare stijl en versvorm. De Nederlandse *Aeneis*-vertaling uit 1554-1556 afficheert op de titelpagina “In Duytscher talen door Cornelis van Ghistele Rhetorijckelijke overghezet: plaisant ende weerdich om lesen.” “Rhetorijckelijke” slaat dus niet alleen op de typische rederijkersversvorm die van Ghistele gebruikt, met verfraaiingen naar de smaak van het moment, maar geeft ook een visie mee op het doel van de tekst en haar vertaling: amusement, maar wel op een

waardige manier. Dat ‘waardige’ van de klassiekers uit de oudheid moet dan wellicht zowel op de morele aspecten slaan, als op het (educatief) prestige van de antieke literatuur. Het zijn twee aspecten die doorheen de vertaalgeschiedenis belangrijk blijven. Opvallend is ook dat Van Ghistele de historische verhaalstof benadert vanuit een 16de-eeuws perspectief. Vergilius *Aeneis* 1.7: “atque altae moenia Romae” vertaalt hij uitbreidend en actualiserend:

En de stadt van Roomen oyt groot van machte
Daer hem elck Keyser wel af beroemen mach
En die men thooft der werelt wel noemen mach.

Wat vertalingen uit het Grieks betreft in deze periode, kunnen we alleen al op basis van de titelpagina’s twee zaken opmerken. Homeros krijgt zowel bij Dierick Coornhert (1561) als Carel van Mander (1611) de eretitel van “vadere ende fonteyn” of “vader ende prince” aller dichters, maar wordt slechts via het Latijn (Coornhert) of Frans (Van Mander) naar het Nederlands vertaald. De *Odyssee*-vertaling van Coornhert volgt daarbij nog de rederijkerstraditie in zogenaamde heffingsverzen met een vast aantal klemtonen per vers, terwijl we bij Van Mander de Franse invloed ook zien in de dichtvorm, volgens een jambisch ritme naar de stijl van de Pleiade-dichters (Demoen 2007: 76-78).

Humanisme

Wie zou concluderen dat er in de Lage Landen niet rechtstreeks uit het Grieks werd vertaald in deze periode, vergeet dat de vertaalkunst ook in humanistische kringen druk werd beoefend, maar dan wel meestal van Grieks naar Latijn. Desiderius Erasmus is het bekendste voorbeeld en laat hier toe de rode draad van de Bijbelvertalingen opnieuw op te pikken. Zijn nieuwe editie van het Griekse nieuwe testament met een herziening van de canonieke Latijnse vertaling van Hieronymus was in de eerste plaats geen vertaalproject, maar het heeft wel een enorme vertaalbeweging in gang gezet, ook naar het Nederlands (De Jonge 2016).

In deze periode bestonden er al gedeeltelijke Bijbelvertalingen in het Nederlands. De belangrijkste is de Delftse Bijbel (1477), met enkel het Oude Testament (Van Duijn 2017). Toch bestond er nog enige controverse of het wel überhaupt een goed idee was om de Bijbel in de volkstaal voor iedereen toegankelijk te maken. Erasmus laat er in de inleiding van zijn *Novum Testamentum* (ed. 1516), de zogenaamde *Paraclesis* of *Aansporing* geen twijfel over bestaan.

Atque utinam haec in omnes omnium linguas essent transfusa, ut non solum a Scotis et Hibernis, sed a Turcis quoque et Saracenis legi cognosci que possint. Primus certe gradus est utcunque cognoscere. Esto riderent multi, at caperentur aliquot. Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, huiusmodi fabulis itineris taedium levet viator. (ed. Holborn & Holborn 1933: 142)

Waren deze teksten maar in alle talen van de wereld vertaald, zodat niet alleen Schotten en Ieren, maar ook Turken en Arabieren ze konden lezen en kennen. Beslist de eerste stap is het leren kennen, hoe dan ook. Ook al zouden veel mensen erom lachen, een aantal zou toch worden gegrepen. Ik wou dat de boer bij het ploegen iets zong uit deze teksten, de wever er iets uit neuriede bij z'n spoelen, de reiziger met dit soort verhalen z'n vervelende tocht aangenamer maakte. (vertaling: Van der Laan 2018: 16)

De editie van Erasmus' Nieuwe testament vormde kort daarna de basis voor verschillende Bijbelvertalingen, waarvan veruit de belangrijkste, en samen met de Septuagint en de Vulgaat bij de meest invloedrijke aller tijden, de Duitse Bijbel van Martin Luther (1522 en 1534) is, die expliciet koos voor Erasmus' tekst (tweede editie) als meest betrouwbare basis, maar zich ook duidelijk als doel stelde te vertalen in de taal van de gewone man.

Denn man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprache fragen, wie man soll Deutsch reden, wie diese Esel tun, sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markt drum fragen und denselbigen auf das Maul sehen, wie sie reden, und darnach dolmetschen; da verstehen sie es denn und merken, daß man Deutsch mit ihnen redet. (Luther 1530, *Sendbrief*)

Ook in het Nederlands geeft Erasmus' nieuwe uitgave aanleiding tot vertalen, al zal het nog tot de Statenbijbel in 1637 duren voor er een standaardvertaling is (De Bruin 1937). Wat veel van deze vertalingen gemeen hebben is dat ze ook Erasmus' *Aansporing* opnemen dat werkelijk iedereen de Bijbel zou moeten kunnen lezen.

De meeste vertalingen gemaakt door Humanistische geleerden, vooral uit het Grieks naar het Latijn, hadden een veel minder breed publiek voor ogen en werden voornamelijk geschreven voor collega's en studenten. Dat kon

zowel gaan om woord-voor-woordvertalingen die in een tweetalige editie als teksthulp konden dienen voor studenten, als om metrische vertalingen, veelal in hetzelfde metrum als het Griekse origineel en bedoeld om de meer erudiete lezer te plezieren. Occasioneel werd ook van het Latijn naar het Grieks vertaald... en dan weer naar het Latijn. In zijn editie van de Griekse dichter Bion neemt de Brugse humanist Adolf Van Meetkercke (Mekerchus) zowel een eigen woord-voor-woordvertaling op, als metrische vertalingen van zichzelf en collega's (1565). En hij voegt als toemaat een elegie van Propertius toe, die op zijn beurt wordt vergezeld door een Griekse metrische vertaling door zijn beroemde Franse collega Henri Estienne (Henricus Stephanus), waarbij Van Meetkercke zelf dan weer een woord-voor-woord vertaling naar het Latijn voorziet (Lamers en Van Rooy, nog te verschijnen). En zo is de vertaalslag compleet!

Ambitieuzer als vertaling, zowel qua omvang als omwille van de grote aandacht voor een zoektocht naar equivalenten voor de poëtische taal en vorm van het origineel, is de Latijnse vertaling van de *Griekse Anthologie* door Hugo de Groot (Hugo Grotius, 1583-1645), die weliswaar door allerlei omstandigheden pas zo'n 150 jaar na zijn dood in 1795 werd gepubliceerd (D'Hane-Scheltema 2007).

Les Belles Infidèles

Met Hugo de Groot zijn we bij de 17de eeuw aanbeland, waar we opnieuw een mentaliteitswending kunnen observeren. De 17de en 18de eeuw worden algemeen als het hoogtij beschouwd van de “belles infidèles”, de ontrouwe maar elegante vertaling. Dat heeft alles te maken met de enorme invloed, in Frankrijk maar ook ver daarbuiten, van de in 1635 nieuw-opgerichte Académie Française door kardinaal Richelieu. Wereldlijke en kerkelijke macht gingen sterk samen aan het Franse hof op dat moment, ze domineerden samen ook het culturele veld, met als duidelijke idealen “le bon gout” en “la bienséance” – elegantie en deugdzaamheid voorop, geen plaats voor lelijkheid of twijfelachtige moraal. Voor de vele vertaalprojecten in die periode betekende dat dat er grote vrijheden worden genomen: verfraaiingen, toevoegingen, weglatingen, rationalisering, retoriseringen (Van den Broeck 1999: 33-44). De vrijheid om de klassieken ongecensureerd te lezen ging hierbij weliswaar op de schop, want ongevoeglijke inhouden werden tegelijk ‘gecorrigeerd’. De bijhorende discussie over de waarde van de klassieken en in welke vorm zij al dan niet geschikt waren voor het 17de-eeuws publiek leidde tot de zogenaamde ‘querelle des Anciens et des Modernes’.

Nicolas Perrot is in Frankrijk *de* vertaler van de academie en stelt dat twee teksten pas op elkaar kunnen lijken als ze in gelijke mate eloquent zijn, en dus volgens de normen van de eigen tijd het eigen publiek kunnen bekoren (Van den Broeck 1999: 34). In de Nederlanden zien we de invloed van het gedachtegoed van de Académie Française geleidelijk aan toenemen. Dit is mooi te illustreren aan de hand van de vertaalcarrière van de grootste Nederlandse literator en vertaler van het moment: Joost van den Vondel. In 1646 publiceert hij zijn eerste vertaling van het werk van Vergilius. Uit het soort onmacht en vertaalpessimisme dat we al bij Dante zagen, doet hij dat in proza.

Wat moet’ er nootzaeckelijck door d’ongelijkheid der beide talen, en heuren ongelijcken aert en eigenschappen, en het verschil van namen en woorden, die tekens der betekende zaecken zijn, gespilt worden en verloren gaen, oock zelf aen bloemen en geuren van welsprekentheit; [...] maer hoe veel meer had’er de Mantuaen van zijn vederen moeten laten, indien men zijnen geest door benaetheit van voeten en rijm bestont te prangen en te knijpen, en uit verlegenheit te rucken, te plucken, en ter noot doorgaens met geleende pluimen van rijm-en-noodige stopwoorden te decken. Het vertaelde te rijmen, zonder afdoen of toedoen, is qualijck mogelijk, ja onmogelijck, en dwaelt meest al min of meer af van het vertaelde. (Vondel 1646, *Opdracht aan C. Huyghens*)

Poëzie omzetten in proza betekent verlies, erkent Vondel, maar een moderne versvorm lijkt Vondel nog erger. Het “prangen en knijpen” om in een nieuwe versvorm te passen, lijkt wel een daad van geweld. Slechts veertien jaar later (1660) publiceert hij opnieuw een Vergilius-vertaling, nu geheel volgens de Franse mode in rijmende Alexandrijnen (zes jambische voeten, sterke cesuur). Nog eens elf jaar later, doet hij hetzelfde met Ovidius’ *Metamorphosen* (1671). Vondel zelf doet in deze berijmde vertalingen alles waar hij eerst zo’n tegenstander van was, met vele uitbreidingen om verzen te vullen. Waar hij de maatstaven van de Franse *Académie* echter niet volgt, is op vlak van de moraal – Vondel censureert de klassieken niet, ook niet bij brutale verkrachtingsscènes in Ovidius, zoals de Leucothoë-episode (*Metamorphosen* 4.217-240) waar latere en zelfs hedendaagse vertalers er wel de scherpe kantjes van veilen (vgl. McCarter 2018).

De Nederlandse *Ilias* en *Odyssee*-vertalingen van de 17de en 18de eeuw zijn op dat vlak trouwere ‘kinderen’ van de *Académie*. De mysterieuze G.V.S.

(*De Dooling van Ulysses* 1653) en J. H. Glazemaker (*Ilias* 1654) maken daarbij wel de keuze om de poëzie van Homeros in proza vertalen, maar klaarblijkelijk niet om getrouwer te kunnen vertalen, zoals Vondel. Bij Glazemaker wordt de moraliserende tendens al duidelijk op de titelpagina. “Al de poësy van Homerus is een lof des deughs” en in zijn voorwoord expliciteert hij de stichtende moraal van de *Ilias*: “Homerus ooggemerk in dit werk is de schadelijke gramschap van Achilles te vertonen, die veel doden en neêrlagen aan de Grieken veroorzaakt heeft.” Wie de *Ilias* een beetje kent weet dat de boodschap, als die er is, lang niet zo eenduidig is.

Bij Koenraet Droste (1719, *Odyssea*) zijn zowel vorm als inhoud geheel conform aan de smaak van de Franse *belleterrie*. In zijn voorwoord windt hij er geen doekjes om: Homerus heeft veel geschreven dat voor “onse eeuw” volstrekt overbodig is, dus dat heeft hij geschrapt.

Ik weet niet wat naem ik aen dit Dicht sal geven. Ik kan het geen Oversetting noemen, omdat ik meenigmael van den Grieksen text ben afgegaen, waer Homerus veel omstandigheden heeft laten invloeyen, die hy om syne Vaersen te vullen, noodig had, en die in de myne overtollig waren, of met den trant der Hollandsche Poëzy niet over een quamen. Daerby heb ik uitgelaten veel herhalingen, die volgens den styl van dien tyd, gebruikelyk waren, en in onse eeuw aenstootelyk syn. Ook vele gelykenissen die my dunkt dat te lang uitgerekt waren. (Droste 1719, *Voorreden*)

Droste volgt hiermee het voorbeeld van zijn Franse collega en tijdgenoot, de *Ilias*-vertaler Antoine Houdar de la Motte die vijf jaar eerder (1714) in zijn *Discours sur Homère* al stelde dat hij had nagevolgd wat bewaard leek te moeten worden en aangepast wat hij onaangenaam vond. Deze weinig respectvolle benadering van Homeros gaf aanleiding tot de tweede golf van de ‘querelle des anciens et modernes’, de zogenaamde ‘querelle d’Homère’. De ‘Anciens’ werden in deze vertegenwoordigd door de vooraanstaande filologe en vertaalster Anne Dacier (*Iliade* 1699 en *Odyssee* 1708), de eerste vrouw in dit overzicht, die kort daarvoor de getrouwe wetenschappelijke prozavertaling van de *Ilias* had gepubliceerd waarop Houdar de la Motte, die zelf geen Grieks kon, zijn eigen poëtische vertaling baseerde.

In Engeland brak er quasi gelijktijdig een gelijkaardige discussie uit. De fraaie, maar ook wat bombastische en moraliserende *Ilias*-vertaling van Alexander Pope (1718), die zich net als Houdar de la Motte op Dacier baseerde, kreeg felle kritiek uit filologische hoek. De bekendste reactie is die

van de voorname Cambridge professor Richard Bentley: “it’s a pretty poem, Mr. Pope, but you must not call it Homer” (Levine 1984). In de reacties op deze laatste twee “belles infidèles” kan men opnieuw een duidelijke mentaliteitswissel waarnemen, die verbonden is met de opkomst van de wetenschappelijke, filologische benadering van taal-, literatuur en oudheid, waar Dacier en Bentley voorname vertegenwoordigers van zijn.

Romantiek

De opkomst van de oudheidswetenschappen hangt niet toevallig samen met die van de romantiek. De geïdealiseerde aandacht voor het oorspronkelijke is deel van de romantische ideologie (Van den Broeck 1999: 37-53). Zowel het effect van deze wetenschappelijke impuls als de romantische idealisering van de oudheid zijn nog steeds voelbaar in het vertaallandschap van de klassieken vandaag.

Denis Diderot, bekend als uitgever van de eerste grote Franse encyclopedie, is één van de eersten na een lange periode van ‘vertaaloptimisme’ die opnieuw de kaart van de onvertaalbaarheid speelt. Poëtische taal wordt bij hem gezien als een *uniek* samengaan van vorm en inhoud, een “hiéroglyphe poétique” (Diderot 1751, *Lettre sur les sourds et muets*), een zintuiglijke ervaring die onmogelijk in een andere taal weer te geven is. Een dichter-genie is niet te imiteren of repliceren. Dit gaat samen met een nieuwe interesse in de ‘eigen aard’ van alles wat vreemd is. Diderot’s collega-encyclopedist J.B. le Rond d’Alembert (1759, “Observations sur l’art de traduire”) stelt het als volgt: “Si les langues ont leur génie, les écrivains ont aussi le leur. Le caractère de l’original doit donc passer aussi dans la copie.” Wat anders is door het verschil tussen talen en historische periodes wordt met andere woorden als waardevol gezien, en dat over te brengen is de essentie van de taak van de vertaler. Het nieuwe streefdoel om iets van de eigenheid van het origineel te bewaren, houdt een duidelijke afwijzing in van de trend om vertalingen te conformeren aan de eigen smaak en cultuur. Sommigen gingen daarbij zover dat ze de mogelijkheid van een poëtische vertaling geheel uitsloten. Victor Hugo stelde later met de nodige passie: “Une traduction d’Homère en vers français! c’est monstrueux et insoutenable, monsieur” (Hugo 1837: 152).

Waar de Franse *Académie* toonaangevend was in de voorgaande periode, verschuift het zwaartepunt nu stilaan naar Duitsland. De vroege romantiek van de Sturm-und-Drang-beweging waar het artistieke genie centraal staat, gaat er samen met een groeiende bloeiende ‘Altertumswissenschaft’. Belangrijk voor de visie op het vertalen is ook de ontwikkeling van de vergelijkende

historische taalwetenschap die wijst op belangrijke verschillen tussen de talen. Een populaire schijnbare oplossing voor het probleem van de onvertaalbare dichter-genieën Homeros en Vergilius is eveneens Duits van oorsprong: de Germaanse dactylische hexameter, die als versvorm dienst deed (en doet) bij nieuwe pogingen om epische poëzie te vertalen op een manier die niet alleen de inhoud maar ook de vorm van de antieke poëzie bewaart.

De van oorsprong Griekse versvorm, geïntroduceerd in de Latijnse literatuur door Ennius, werd tot dan toe uitsluitend voor Griekse en Latijnse poëzie gebruikt. Een eerste grootschalig experiment met deze nieuwe versvorm was Friedrich Gottlieb Klopstocks origineel Duitstalig epos *Messias* (1756-1773). Het is tevens het startpunt van de discussie of de Germaanse talen zich wel goed tot dergelijke hexameters lenen (en zo ja, welke antieke metrische regels behouden blijven). De meningen lopen tot op vandaag uiteen. Door het succes van de Duitse *Odyssee* (1781) en *Ilias* (1793) van Johann Heinrich Voss werd de hexameter al snel een nieuwe gevestigde waarde in het vertaallandschap. Voss' vertalingen werden in elk geval ongelofelijk goed onthaald. Ze worden nog steeds gelezen en gedrukt, met in 2012 nog een gloednieuwe Kindle-editie voor op de e-reader. Niet veel later volgde er na de eerste Duitse hexameters ook Engelse en Nederlandse equivalenten, vooral in vertalingen, uitzonderlijk ook voor oorspronkelijke poëzie. Dit is een radicaal andere beweging dan wat we in voorgaande periodes zagen, waarbij vertalingen telkens in de heersende poëtische vorm van de periode en taal zelf werden opgesteld (zie ook Demoen 2007: 78).

De hoeveelheid *verschillende* hexametervertalingen die er in het Nederlands sindsdien verschenen voor de drie grote epen (*Ilias*, *Odyssee* en *Aeneis*)⁷ zou een illustratie kunnen zijn van het succes van de versmaat ook bij ons, maar geeft wellicht eerder aan dat er geen ‘definitieve vertalingen’ zoals die van Voss in Duitsland tussen zitten, waardoor de discussie of en hoe hexameters kunnen werken in het Nederlands nog steeds voortduurt (zie Huninck 2003; De Roy Van Zuydewijn 2005; Schrijvers 2009). Over Carel Vosmaer's vertaling met nogal geforceerd en on-idiomatisch Nederlands circuleerde blijkbaar het woordgrapje “was Vosmaer Voss maar” (Bastet 1989: 81). Pas relatief recent kon H. J. De Roy van Zuydewijn (*Ilias* 1980, *Odyssee* 1992) een groot deel van de Vlaamse en Nederlandse classicisten van zijn versie van de Nederlandse hexameter overtuigen. Hij stelde een aantal metrische

⁷ *Ilias*: G. Dorn Seiffen 1855; C. Vosmaer 1880; Kuiper 1949; H.J. De Roy van Zuydewijn 1980; I. Dros 2015. *Odyssee*: C. Vosmaer: 1888; A.W. Timmerman 1934; P.C. Boutens 1937; W.E.J. Kuiper 1949; I. Dros 1991; H.J. De Roy van Zuydewijn 1992; G.W.J. Janssen 2018. *Aeneis*: S.J.E. Rau 1862; J.L. Chaillet 1901; J.J. Terwen 1929; P. Schrijvers 1996.

vuistregels op en zijn recept wordt nagevolgd door collega-vertalers (o.a. door Hartkamp 2011 in zijn vertaling van de Homerische Hymnen), terwijl het grotere publiek van niet-classici ondertussen voor de bijl ging voor de eigenzinnige maar vlot leesbare hexameters van Imme Dros (1991, 2015).

Tot ca. 1950 kregen vertalingen die de metrische eigenheden van het origineel imiteerden (ook voor andere antieke metra) voornamelijk concurrentie van wat we het andere uiterste zouden kunnen noemen: de prozavertaling, die het poëtische aspect volledig laat vallen.⁸ Dit is de vertaalsituatie die Verdenius en co er mee toe heeft aangezet te concluderen dat de Griekse poëzie onvertaalbaar was.

Veelvormigheid en autonomie na 1950

Na 1950 vallen de vertaaltendensen moeilijker onder één noemer te plaatsen. Hoe dichter we het heden benaderen hoe lastiger het hoe dan ook wordt om grote trends te zien en breuklijnen te definiëren, zeker op internationaal vlak. In een artikel over de vertaalgeschiedenis van de *Odyssee* noemt Kristoffel Demoen (2007: 85) deze laatste periode “the era of multiformity and autonomy”. Er bestaat inderdaad een grote variatie, waardoor de selectie die hier gemaakt wordt, meer dan bij andere periodes nog, eerder illustratief dan echt representatief is.

De internationale scene wordt in steeds sterkere mate aangevoerd vanuit de Verenigde Staten. Voor de laatste theoretische stem over vertalen in dit overzicht, nemen we nog even een kleine stap terug in de chronologie, naar het interbellum, met de modernistische dichter-denker-vertaler Ezra Pound. Zijn reflecties over vertalen zijn nogal idiosyncratisch verwoord, en hebben tot verschillende interpretaties geleid door navolgers die hun vertaaltheorie terugleiden op Pound. De titel van zijn essaybundel *Make it New* (1935), wordt gehanteerd als een slogan bij het vertalen, waarbij vertalen niet of niet louter wordt gezien als een omzetting van betekenis. Een vertaling is een nieuwe poëtische creatie waarbij een *effect* van de brontekst wordt overgebracht. Het is het gevolg van een creatieve dialoog waarbij de stem van de vertaler en de stem van de oorspronkelijke auteur samen hoorbaar zijn. Om een bepaald effect te creëren (een grap, een allusie) laat deze re-creatie of trans-creatie ook toe gebruik te maken van een eigentijds referentiekader en eigentijdse poëtische vormen – anachronismen ten spijt. Zelf vertaalde Pound

⁸ Na 1950 zagen we vooral opnieuw een opmars van vertalingen in jambische verzen (in de traditie van o.a. Vondel en Pope) en recenter in vrije verzen (e.g. Lateur 1999, *Pindaros*).

op die manier verschillende Chinese auteurs, en publiceerde hij ook een spraakmakende Propertiusvertaling (Munday 2013: 250-252; Yao 2015).

Zijn ideeën maken nog steeds school, maar de impact op de vertaalmarkt blijft tot nog toe beperkt. De Poundiaanse vertalingen die nu en dan wel verschijnen – vooral in het Engels en al dan niet met een directe referentie naar Pound als inspiratiebron – zijn wel van de meest spraakmakende vertalingen en vertalers van de afgelopen decennia. Volgens tegenstanders betekenen ze een terugkeer naar de periode van de ‘belles infidèles’, voorstanders juichen dat historische teksten zo terug echt van onder het stof worden gehaald (Carne-Ross 1962). Dat is onmiskenbaar het geval in de modern aanvoelende *Ilias* van Christopher Logue (1963-2005, helaas niet integraal vertaald) en recenter nog de *Aeneis* van David Hadbawnik (2015).

Many will say
Good riddance to bad rubbish.
I shall not.
I am your King.
God called. God raised. God recognized
Nestor, Odysseus, Ajax,
[...]
Look at them, boy. They are not muck.
They have been here nine years.
When you were what – a bubble on a dam?
(Christopher Logue 1991, *Kings* uit *Ilias* 1)

Clouds snatch sun from the sky.
Dark night reigns over all
creased by thunder
and lightning – all things threaten
the men with instant death.
(David Hadbawnik 2015, uit *Aeneis* 1)

De belangrijkste ambassadeur van de Poundiaanse vertaling in ons taalgebied is de reeds aangehaalde vertaler en criticus Paul Claes, ook bekend van zijn regelmatig herhaalde verzuchtingen dat de klassieke vertalingen in het Nederlands nog steeds gebogen gaan onder de “ketterij van de letterlijkheid” (Claes 2018: 170) in weinig genietbaar schools “vertaals” (idem: 7).

Nu, anno 1997, worden nog steeds verkeerde opties genomen bij het vertalen van antieke dichters: behoud van oude maten (wat dat

ook moge betekenen), aftandse woordkeus, imitatie van antieke woordplaatsing, onidiomatische weergave. De door Ezra Pound onder het motto *Make it new* ingezette revolutie in het vertalen van oude teksten krijgt in Vlaanderen en Nederland nog steeds geen voet aan de grond. Dat betekent dat veel potentieel geïnteresseerde lezers elk contact met de oudheid wordt onthouden. Het bestaan van een vertaling is niet voldoende om de grondtekst ook echt te ontsluiten. Een niet geslaagde versie is eerder een wal dan een brug. (Claes 1997: 82)

Anno 2020 kunnen we met een blik op de markt concluderen dat ook de laatste twintig jaar de door Claes verhoopde vernieuwingsgolf zich niet echt heeft doorgezet, al is er zeker heel wat moois verschenen. Claes' betoog geeft ook duidelijk weer wat voor veel vertalers uit Latijn en Grieks vandaag het belangrijkste doel is: geïnteresseerde lezers in contact brengen met de literatuur van oudheid. De vertaler is een ambassadeur geworden voor een cultureel domein en een studiegebied dat niet langer vanzelfsprekend is. En in dat opzicht wordt meer experimenteel en vrijer vertaalwerk zeker wél en unaniem toegejuicht, als het maar voor wat positieve aandacht kan zorgen. Gerard Koolschijn's toneelversie van de *Ilias* (1993) en Drs. P's *Odyssee* in Olleke-bollekes (2002) zijn mooie voorbeelden – maar niet iedereen zal geneigd zijn dit vertalingen te noemen.

Tegelijk zien we dat ook de meer traditionele vertalingen aansluiting zoeken bij een groot publiek, door bijvoorbeeld de actuele relevantie van een tekst in de verf te zetten, zoals – opnieuw in de VS – Stanley Lombardo doet met zijn *Aeneid* (2005). De keuze voor een coverafbeelding van een nationaal monument voor gesneuvelde soldaten biedt de lezers meteen een actuele context waarin ze worden uitgenodigd de poëzie van Vergilius te interpreteren. Recenter oogstte Emily Wilson (2017) veel lof met haar gender-gevoelige *Odyssee*-vertaling als eerste vrouwelijke Homerosvertaler in het Engelstalige vertaalveld.⁹ Dichter bij huis zagen we het grote succes van theaterversies van Patrick Lateurs *Ilias* en *Odyssee* in vlot declameerbare jambische verzen.

⁹ Let wel, enkel in het Engelstalige veld is zij naar verluidt de eerste vrouw. In dit overzicht werden eerder al de Franse Dacier en de Nederlandse Dros vermeld. Voor ons taalgebied is naast Dros ook Anna Catherina Brinkman met haar Vergiliusvertaling uit 1815 zeker het vermelden waard.

Stand van zaken

Ik rond af met enkele beschouwingen over de algemene stand van het Nederlandse vertaalveld van de klassieke talen vandaag. Er is ondertussen best veel van de Latijnse en Griekse literatuur in een Nederlandse vertaling beschikbaar, en zeker wat de grote kanonnen betreft zijn de lacunes steeds kleiner. De meeste onvertaalde titels die als desiderata werden opgesteld door Rudi Van der Paardt (1992) zijn ondertussen verschenen. Veel ervan is “degelijk vertaald”, als je als voornaamste eisen een combinatie van leesbaarheid en inhoudelijke getrouwheid voorop plaatst, al is de “ketterij van de letterlijkheid” van Claes zoals gezegd ook nog steeds aanwezig. Er was een publicatie-hausse eind de jaren '90 met culminatie in 2000 voor de boekenweek in het teken van de klassieken, en ook de laatste twintig jaar is er nog heel wat gepubliceerd. In verhouding waren dat vaker niet-canonieke auteurs, ook uit latere periodes dan enkel de oudheid, die nu dus hun weg naar de Nederlandse boekenmarkt gevonden hebben.

Vormelijk zijn er een aantal interessante verschuivingen waar te nemen. Lange tijd waren vertalingen uit klassieke talen vooral statige hardcovers met een extra flap voor een ereplaats op de boekenplank (Pieters 1994: 10), maar vandaag zien we (opnieuw) handzame pockets, ook bij prestigieuze uitgeverijen als Athenaeum-Polak & Van Gennep, dus niet alleen salontafelboeken, maar hopelijk ook boeken die effectief gelezen worden. Een voorbeeld van een dergelijk goed in de markt gezet boek is *Lucius of: de ezel. Een postmoderne roman uit de Oudheid* (Caspers 2018) – aantrekkelijke pocket met aantrekkelijke titel die een moderne lezer aanspreekt. Eveneens een relatief nieuwe trend is dat dergelijke vertalingen steeds vaker gevolgd worden door een beknopte uitleiding, in plaats van een uitvoerige wetenschappelijke inleiding die zich vooraan in de publicatie als barrière tussen lezer en tekst werpt (Pieters 1994: 8-10).

Tegelijk zijn er ook zaken die zorgen baren. Het klassieke vertaalveld van de Lage Landen is vandaag de dag sterk vergrijsd, met bijzonder weinig vrouwen en Vlamingen en in het geheel bijzonder weinig nieuwe stemmen die op de voorgrond komen. Het themanummer “Vertalen 2.0” uit 2016 van het tijdschrift *Hermeneus* illustreert dit goed. In de inleiding stellen de editoren dat ze naar de toekomst van het vertalen willen kijken, met “de blik naar voren” richting “onbetreden paden” (Huinck, Laes & Roskam 2016: 181), maar de auteurs die hebben bijgedragen aan dat nummer waren voornamelijk oudgedienden, dezelfde stemmen die zich in eerdere themabundels 20-30 jaar tevoren ook al het luidst lieten horen, met een gemiddelde leeftijd (in 2016) van

maar liefst 63 jaar. Ervaring is uiteraard een pluspunt bij een zo delicate kunst als het vertalen, maar nu is het toch stilaan tijd dat een nieuwe generatie met “jong vertalersbloed” (De Rynck 2001: 30-36) van zich laat horen.

Tegelijk botsen enthousiaste vertalers uit het Grieks en Latijn ook op de barrière dat er voor de werken die ze vertaald hebben geen markt is. Vertalingen van minder bekende auteurs en door minder bekende vertalers vinden zo slechts moeizaam een weg naar de boekenmarkt. Zijn alle “boeken die ertoe doen” (cf. Gerbrandy 2000) – inmiddels wel in vertaling voorhanden? (Maar in wat voor vertaling? En hoe recent?) Of en hoe we het grotere publiek (nog) kunnen bereiken met nieuwe vertalingen uit de klassieke talen – en niet alleen vertalingen van Homeros – is één van de grote vragen.

Bibliografie

- Bastet, F.L. 1989. “Wie was mr. Carel Vosmaer”, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1987-1988*.
- Carne-Ross, D. 1962. “Structural Translation: Notes on Logue’s ‘Patrokleia’”, in: *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 1(2), 27-38.
- Claes, P. 1997. “Ad usum Delphini”, in: V. Hunink, M. Pieters & P. De Rynck (eds), *Oude keizers, nieuwe kleren: Griekse en Latijnse vertalersvondsten*. Amsterdam: Athenaeum Polak en Van Gennep, 77-82.
- Claes, P. 2018. *Gouden Vertaalregels: Tips Voor Beginnende (en Andere) Vertalers*. Nijmegen: Vantilt.
- Copeland, R. 1995. *Rhetoric, hermeneutics, and translation in the Middle Ages: academic traditions and vernacular texts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cormier R. J. 1990 “An example of twelfth century Adaptatio: the Roman d’Eneas author’s use of glossed Aeneid manuscripts”, *Revue d’histoire des textes* 19, 277-290.
- D’Hane-Scheltema, M. 2007. “Hugo Grotius, ook groot als vertaler”, *Filter* 14(1), 9-14.
- De Bruin C. C. 1937. *De Statenbijbel en zijn voorgangers*. Leiden: A.W. Sijthoff.
- De Jonge, H. J. 2016. “Erasmus’s Translation of the New Testament: Aim and Method”, in: *The Bible Translator* 67(1), 29-41.
- De Vries, G. J. 1958. “Plato”, in: W. J. Verdenius (ed), *Is de Griekse literatuur vertaalbaar?* Zwolle: Willink, 34-41.
- D’Alembert, J. B. le Rond 1759. “Observations sur l’art de traduire en général, et sur cet essai de traduction en particulier” [en tête des “Morceaux choisis de Tacite”, *Mélanges*, 1759, tome III, p. 3-32], in: *Œuvres de d’Alembert*, tome IV, première partie, Paris: A. Belin, Bossange père et fils, Bossange frères, 1822, 31-42.
- Demoen, Kristoffel. 2007. “Odysseus in the low countries: Dutch translational strategies and their Western European context, from the renaissance to the present”, in: *Classical and Modern Literature* 27(1), 69-92.

- Diderot, D. 1751. *Lettre sur les sourds et muets. A L'Usage de Ceux Qui Entendent and Qui Parlent*. Paris: Bauche.
- Di Giovine, C. 2000. “Ausonio e i modelli greci. Nota a epit. 7 Green (Antilocho)”, in: G. Arrighetti. (ed.), *Letteratura e riflessione sulla letteratura nella cultura classica*. Pisa: Giardini, 235-240.
- Dittrich, M.L. 1966. *Die ‘Eneide’ Heinrichs van Veldeken, I Teil Quellen-kritischer Vergleich mit dem Roman d’Énéas und Vergils Aeneis*. Weisbaden.
- Dolet, E. 1547. *La manière de bien traduire d’une langue en autre*. Marchant Frères: Lyon.
- Dué, C., Lupack, S., & Lamberton, R. 2020. “Homer and the Latin West in the Middle Ages”, in: C. Pache (ed), *The Cambridge Guide to Homer*. Cambridge: Cambridge University Press, 435-443.
- Feeney, D. 2016. *Beyond Greek: The Beginnings of Latin literature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gerbrandy, P. 2000. *Boeken die ertoe doen. Over klassieke literatuur*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Gianferrari F. 2017. “Did Dante Know the Ilias latina? Textual Echoes in the Prologue to the Purgatorio”, *Dante Notes*. Online geraadpleegd: <https://dantesociety.org/node/120>.
- Gruen, E. C. 2016. “The Letter of Aristaeus and the Cultural Context of the Septuagint;” in: E. C. Gruen (ed), *The Construct of Identity in Hellenistic Judaism: Essays on Early Jewish Literature and History*. Berlin/Boston: De Gruyter, 413-436.
- Hugo V. 1937. “À un traducteur d’Homère”, in: *Littérature et philosophie mêlées*, 152-153. Bruxelles: J. P. Méline.
- Klopstock, F.G. 1772. *Messias. Halle: Carl Herrmann Hemmerde*.
- Lamers, H. & Van Rooy R. nog te verschijnen. “Athenae Belgicae: Greek studies in Renaissance Bruges”, in: F. Ciccolella & L. Silvano (eds), *Graecia transvolavit Alpes: The study of Greek in early modern Europe*. Leiden & Boston: Brill.
- Levine J.M. 1984. “The Battle of the Books and the Shield of Achilles”, *Eighteenth-Century Life* 9(1), 33-61.
- Lockwood, D. 1918. “Two Thousand Years of Latin Translation from the Greek”, in: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 49, 115-129.
- Luther, M. 1530. *Sendbrief vom Dolmetschen*. Coburg.
- McCarter S. 2018. “Rape, lost in translation”, *Electric Literature, Essays*. Online geraadpleegd: <https://electricliterature.com/rape-lost-in-translation/>
- McElduff, S. 2013. *Roman Theories of Translation*. New York: Routledge.
- Milo, D. 1984. “La bourse mondiale de la traduction: un baromètre culturel”, in: *Annales* 1, 92-115.
- Munday, J. 2013³. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London/ New York: Routledge.

- Nabokov, V. 1955. “On translating Eugene Onegin (An Illustration of the ‘Onegin’ Stanza and Rhyme Pattern)”, in: *The New Yorker* (8 Jan.), 34.
- Poirion, D. 1976. “De l’Enéide à l’Eneas: mythologie et moralisation”, in: *Cahiers de civilisation médiévale* 19 (75), 213-229.
- Praet, S., & Verhelst, B. 2020. “Teaching Translation Theory and Practice”, in: *Journal of Classics Teaching* 21(42), 31-35.
- Sapiro, G. 2016. “How do literary works cross borders (or not)? A sociological approach to world literature”, in: *Journal of world literature* 1, 81-96.
- Schieb, G. & Frings Th. (eds) 1964. *Heinric van Veldeke, Eneide*. Berlijn: Akademie-Verlag.
- Steiner, G. 1998³. *After Babel: aspects of language and translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Van den Broeck, R. 1999. *De vertaling als evidentie en paradox*. Antwerpen: Fantom.
- Van der Paardt, R. 1992. “Eb en toevloed. Over het wisselend aanbod van Nederlandse vertalingen van klassieke talen”, in: D. Den Hengst (ed.). *Van Homerus tot Van Lenep: Griekse en Latijnse literatuur in Nederlandse vertaling (Lampas 25)*. Muiderberg: Coutinho.
- Van Duijn, M. 2017. *Delftse Bijbel: een sociale geschiedenis 1477-circa 1550*. Zutphen: Walburg Pers bv.
- Van Oostrom, F. 2016⁷. *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Veenman, S. 2009. *De Klassieke traditie in de Lage Landen*. Nijmegen: Vantilt.
- Verdenius, W. J. (ed.). 1958. *Is de Griekse literatuur vertaalbaar?* Zwolle: Willink.
- Voaden, R., Tixier, R., Roura, T.S., & Rytting, J.R. 2003. *The theory and practice of translation in the Middle Ages*. Turnhout: Brepols.
- Yao, S. G. 2015. “Translation”, in: I. B. Nadel (ed.), *Ezra Pound in context*. Cambridge: Cambridge University Press, 33-42.

Vermelde vertalingen

1477. *Bible in Duytsche*. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch.
1637. *Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture*. Leyden: Paulus Aertsz. van Ravensteyn.
- Boutens, P. C. 1937. *Homeros’ Odyssee*. Haarlem: Bohn.
- Brinkman A.C. 1815. *De Aeneas van Virgilius in Nederduitsche verzen*. Amsterdam: P.E. Briët.
- Caspers, C. 2018. *Lucius, of: de ezel. Een postmoderne roman uit de oudheid*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & van Genneep.
- Chaillet, J. Lodewijk. 1901. *Vergilius’ Aeneis*. Amsterdam: Van Looy.

- Coornhert, D. 1561. *Deerste twaelf boecken Odysseæ, dat is de dolinghe van Vlysse*. Haarlem: Ian van Zuren.
- Dacier, A. 1699. *L'Iliade d'Homère*. Paris: Veuve Claude.
- Dacier, A. 1709. *L'Odyssee d'Homère*. Paris: Michel Brunet.
- De Roy van Zuydewijn, H. J. 1980. *Ilias: de wrok van Achilles*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- De Roy van Zuydewijn, H. J. 1992. *Odyssee. De Terugkeer van Odysseus*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Dorn Seiffen, G. 1855. *Ilias*. Utrecht.
- Droste, K. 1719. *De Odyssea van Homerus, in Neêrduits gerymt door den Heer Koenraet Droste*. Rotterdam: Pieter de Vries.
- Dros, I. 1991. *Odysseia: de reizen van Odysseus*. Amsterdam: Querido.
- Dros, I. 2015. *Ilias. Eerste druk*. Amsterdam: Uitgeverij Van Oorschot.
- Drs. P (H. H. Polzer) 2002. *De Odyssee*. Amsterdam: Nijgh en van Ditmar.
- Erasmus, D. 1516. *Novvm instrumentu[m] omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum & emendatum*. Ioannis Frobenij.
- Glazemaker, J. H. 1654. *De Iliaden van Homerus: beschryving van d'oorlog tusschen de Grieken en Trojanen om de schaking en wechvoering van Helena*. Amsterdam: Jan Rieuwersz.
- Grotius, H., de Bosch, J. & Salmasius, C. 1795. *Anthologia graeca: cum versione latina*. Ultrajacti: B. Wild et J. Altheer.
- Hadbawnik, D. 2015. *Virgil. Aeneid*. Bristol: Shearsman Books.
- Hartkamp, A. S. 2011. *Homerische Hymnen*. Groningen: Ta grammata.
- H. Holborn & A. Holborn (ed.) 1933. *Desiderius Erasmus Roterodamus, Ausgewählte Werke*. München: C.H. Beck.
- Janssen, G. 2018. *Odyssee: de zwerftochten van Odysseus op de Atlantische Oceaen*. Leeuwarden: Chaironeia
- Kassies, W. 2002. *Hesiodos. De geboorte van de goden; Werken en dagen; De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos*. Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Genneep.
- Koolschijn, G. 1993. *Homerus' Ilias*. Amsterdam: Polak en Van Genneep
- Kuiper, W. E. J. 1949. *Ilias en Odyssee*. Haarlem: Spaarnestad.
- La Motte, A. Houdar de. 1714. *L'Iliade: poème avec un discours sur Homère*. Amsterdam: aux dépens de la Compagnie.
- Lateur, P. 1999. *Pindaros, Zegezangen*. Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Genneep.
- Lateur, P. 2010. *Ilias: wrok in Troje*. Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Genneep.
- Lateur, P. 2016. *Odyssee: een zwerver komt thuis*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.
- Logue, C. 1963. *Patrocleia*, Michigan: University of Michigan Press.
- Logue, C. 1981. *War Music*. London: J. Cape.

- Logue, C. 1991. *Kings: An Account of Books 1 and 2 of Homer's Iliad*. New York: Farrar, Straus, and Giroux.
- Logue, C. 1995. *The Husbands: An Account of Books 3 and 4 of Homer's Iliad*. New York: Farrar, Straus, and Giroux.
- Logue, C. 2003. *All Day Permanent Red*. New York: Farrar, Straus, and Giroux. 2003.
- Logue, C. 2005. *Cold calls: war music continued, Volume 1*. London: Faber and Faber.
- Lombardo, S. 2005. *Vergil's Aeneid*. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Luther, M. 1522-1546. *Deutsche Bibel*. Weimar: Böhlau (kritische heruitgave 1906).
- Pope, A. 1718. *The Iliad of Homer*. London: T. J. for B. L.
- Rau, S. 1862. *Virgilius Heldendicht de Enéïs*. Haarlem: Kruseman.
- S., G. V. 1651. *De dooling van Ulisses in 24 Boeken ...* Amsterdam: voor Gerrit v. Goedesberg en Klaas Fransz.
- Schrijvers, P. 1996. *Virgilius, Aeneis*. Groningen: Historische uitgeverij.
- Terwen J. J. 1929. *De Aeneis van P. Virgilius Maro*. Amsterdam: Swets en Zeitlinger.
- Timmerman, A. W. 1934. *Odyssee*. Amsterdam: Paris.
- Van der Laan, A. 2018. *Erasmus van Rotterdam. Aansporing, Methode, Pleidooi*. Rotterdam.
- Van Dooren, F. 1987. *Dante Alighieri, De goddelijke komedie*. Baarn: Ambo.
- Van Ghistele, C. 1554-1556. *Deerste [-Die leste] sesse boecken va[n] Aeneas, ghenaeamt int Latijne Aeneidos: nv eerst in onser duytscher talen ouerghesedt*. Antwerpen: wed. I. van Liesueldt.
- Van Mander, C. 1611. *De eerste 12. boecken, vande Ilyadas*. Haerlem: Adr. Rooman voor Dan. de Keyzer.
- Van Meetkercke, A. 1565. *Moschi Siculi, et Bionis Smyrnaei Idyllia...: Omnia Latine tam soluta oratione quam carmine reddita, doctissimorumque virorum scholiis illustrata*. Brugis Flandror.: Hubertus Goltzius.
- Vondel, J. van den 1646. *Publius Virgilius Maroos wercken*. Amsterdam: voor Abraham de Wees.
- Vondel, J. van den 1660. *Publius Virgilius Maroos wercken in Nederduitsch dicht vertaelt*. Amsterdam: voor Abraham de Wees.
- Van den Vondel, J. 1671. *Publius Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Amsterdam: Weduwe van Abraham de Wees.
- Vosmaer, C. 1880. *De Ilias van Homeros*. Leiden: Sijthoff.
- Vosmaer, C. 1888. *De Odussee van Homeros*. Leiden: Sijthoff.
- Voss J. Heinrich. 1781. *Homers Odüssee*. Hamburg.
- Voss, J. Heinrich. 1793. *Homers Ilias*. Leipzig: Philipp Reclam.
- Wilson, E. 2017. *The Odyssey*. New York: W. W. Norton & Company.